

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эглээн

№ 27 (17356)

2007 чылдың
МАРТ 1,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 17.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Көдээниң хөөннери

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР

Республикада мал бажынын баш санын өстүрери болгаш көрдүнгөн сорулгалыг көргүзүлгелерни чедип алыры кыштаглаашкындан кол хамаарылгалыг болур. Ынчангаш бо кыштаглаашкыга республиканың бүгү ажил-агыйлары шыырак белеткенген деп чугаалап болур. 2006 чылдың октябрь айына байдалы-биле алырга, ниитизи-биле республикада 116,8 муң баш бода, 912,3 муң баш шээр мал, 35,3 муң хаван, 29,3 муң чылгы, 19,6 муң куш болгаш 1,9 муң иви мал база 160 баш төвө кыштаглаашкын байдалынче кирген.

Республикада ажил-агыйларның бүгү хевирлеринде 4400 бода малдың, ооң иштинде инектин 994, бызааның 418 кышкы кажаалары бар, хаван кажаалары – 366, шээр малдың кышкы кажаалары – 4246, чылгының кышкы турлаглары – 731, ивинин – 10 болгаш төвенин – 6 кажаалары бар. Ооң иштинде көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде бода малдың 47, бызаанын – 14, хаванын – 9, шээр малдың – 399 кышкы кажаалары бар. Бола бүгү мал кажааларын күсүк үеде септеп-селип, кышка белеткээн.

Кыштаглаашкын үезинде мал суггарарына херектиг 77 кудук ажилдап турар, 53 суг сөөртүр техника бар. Малчынарның боттарының чурттап оран-савазын күзүн белеткеп септээн.

Бо чылдың кыштаглаашкынынга мал-маган чеминге хереглээри-биле 110,2 муң тонна си-генни, 18 муң тонна саваңны болгаш 6,5 муң тонна тарааны, 1315 тонна силосту белеткээн. Кыштагларже мал чемин чүс хуу сөөрткен.

2006-2007 чылда мал-маганын кыштаглаашкынын шынарлыг, чедимчелиг чорудар болгаш мал-маганын өлүп хораар чоруун болдурбас дээш ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы хемчеглерни ажилдап кылгаш, коллегия хуралына бадылаан. Яамының тускай эртемниглер кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдеринин зоотехник болгаш ветеринар специалистери-биле болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин удуртукчулары-биле кыштаглаашкынын чогумчалыг эрттирерин чугаалашкан хуралдарны эрттиргилээн.

Бүгү хевирлерниң мал чемнеринин балансызы кылдырган, чамдык кожууннарның артык-шылдыг мал чемнеринин, бир эвес херек апарза, кожуун иштинге болгаш кожууннар аразына сөөртүптер дээш тодарадылгасын санап үндүргөн.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин зоотехник болгаш ветеринар тускай эртемниглеринин киржилгези-биле харык-шинээ кошкак болгаш аарыг малдарны

тускай коданнар кылдыр аңгылааш, эмнелге-профилактика ажилдарын чорударына эптиг кылдыр тудуп, ында мал-маганын деңгилдезин экижидер дээш ажаарына болгаш чемгереринге таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Бо бүгү хемчеглерни алган турза-даа, чамдык кожууннарда хойнуң кеш аарыгларында аарый бээр таварылгалары Бай-Тайга болгаш Барыын-Хемчик кожууннарында демдеглеттинген. Ук аарыгны узуткаар дээш хемчеглер алдынып турар. Оон аңгыда республиканың бүгү девискээринде бөрүлерниң көвүдөп, мал-маганче халдап турар апарганы улуг дүвүрелди болдурган. Республиканың ажил-агыйларының бүгү адырларында 2006 чылдың дургузунда «Дус-Даг» КУБ-ка чазылдырар ажилдар чорутунмааны-биле, мал-маганын чылгаар дузу чедишпестээн. Бо айтырылганы шийттирлээри-биле ажилдар чоруттунуп турар.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының мал ажил-агый килдизи.

Хүндүлүг Анатолий Афанасьевич!

60 харлаан юбилейиңер-биле холбаштыр сеткил-сагыжым ханызындан байыр чедирдим!

Бистиң республиканың хөгжүлдезинге кириштирген ак сеткилдиң ажилыңар дээш ханы хүндүткелдиң болгаш өөрүп четтириш-кинниң чылыг сөстөрүн Силерге байырымныг бо хүнде хүлээп ап көрүңер!

Ажилыңарны тергиин эки билериңер, ажил-херекчи сарылдыңар, идеяларыңарны күчселдезинче хойну эвилелдеп билериңер, бодуңарга болгаш өскелерден негелделиңер, кедилиг планнары боттандырар сорулгаларны баш удур көөрүңер болгаш билериңер — бо бүгү мөзү-шынарларыңар алдыңчыларыңар «Ойна» артелиниң коллективинге чүгле бөгүчү эвес, дартыгы-даа хүнге бүзүрелдиг болур арганы берип турар. Силерниң

А.Неволинге

чүгле угаанныңарны эвес, кайгамчыктыг кижизиг мөзүңерни база үнелеп турар бис, буяныңар, харам чогуңар, чаагай сеткилдиңер кажанда-даа элөп читпес.

Силерниң барык-ла 40 чылдыг күш-ажыл стажыңар кедергей ажилгырыңарны, харысалгалыңарны, кижизиг бүдүжүңерни херечилеп турар-дыр. Улустар-биле чугаалажырда бөдүңүңер, биче сеткилдиңер ачызында коллегаларыңар, төрелдиңер болгаш чоок кижилериңер Силерни аажок хүндүлээр, идегеп-бүзүрээр, олар Силерге ынак.

Силерге болгаш төрөөн кижилериңерге кайгамчык аас-кежикти, чаагай кадык-шылды, амыр-тайбыңны болгаш буян-кежикти күздөм.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.
2007 чылдың март 1.

Лориса Ооржактың ээлчеглиг тиелгелери

Францияга болуп эрткен херээжен улустун аразына дээди деңгилдин делегей маргылдаазына Лориса Ооржак бирги черни бүзүрелди-биле чаалап алган.

Америк, итальян, грек мөгө кыстарны тиелеп алгаш, түңнел маргылдаага француз мөгени октаан. Ниитизи-биле бо маргылдаага 20 чурттарның, хостуг херешке делегейин эң шыырак херээжен мөгелери киришкен. Бо маргылдааның соонда Лориса Ооржак Белоруссияга белеткенири-биле ужупкан. Мартта Красноярскиге делегей

Кубогунуң маргылдаазына кир-жиринге белеткенип эглээн.

Киевке болуп эрткен Делегей чергелиг, ат-алдары бедик хостуг хереш маргылдаазына бистиң Тываның кызы Лориса Ооржак алдын медалды чаалап алган. 48 кг деңгилге кыс мөгелер аразына түңнел демиселге ол Александра Энгельгардты (Германия) тиелээн. Ук деңгилге үшкү черни Анна Деланже (Франция) болгаш Жилдиз Ефимова-Туртбаева (Казахстан) олар үлешкеннер.

Бедик шаңналдар-биле!

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың иштики херектер органнарының ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында Албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турары база оперативтиг ажил-херек чорудуунга бедик көргүзүлгелери дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Чөөн-Хемчик кожуунун ИХК начальниги Валентин Сергеевич Баяновка тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың ИХЯ-ның криминал милициязының кеземче херектери истээр килдизинин начальниги Леонтий Бадыевич Чыпсынакты; Чаа-Хөл кожуунун ИХК начальниги Байлак Баир-оолович Чүлдүмнү шаңнаар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК. Кызыл хоорай 2007 чылдың февраль 21 № 50

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле К.А. Емельяновту шаңнаарының дугайында Литература болгаш уран чүүлдүн сайзыралына ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Кондратий Анатольевич Емельяновту шаңнаар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК. Кызыл хоорай 2007 чылдың февраль 21 № 51

Интернеттен медээлер

«Тывасвязьинформнуң» АКЦИЯЛАРЫ САТТЫНМААН «Тывасвязьинформ» ААН-ниң акцияларын садыглаар талазы-биле аукцион чагылар кирбээнинден болбаан деп санаттырган. Ол дугайында Россияның Федералдыг эт-хөрөңги фондузу (РФЭФ) дыңнаткан.

Оон мурнунда дыңнатканы-биле алырга, РФЭФ-тиң Красноярск крайда салбыры 2006 чылдың декабрьда Тыва Республиканың Кызыл хоорайда «Тывасвязьинформ» ААН-ниң акцияларын устав капиталындан 100 хуу хемчээлге акциялар пакедин садар талазы-биле аукциону эрттиреринин дугайында чарлаан турган.

ААН-ниң устав капиталы 26 млн. 702 муң 300 рубльди тургузуп турар болгаш ону бирээзи-ле 100 муң рубль өртектиг 267 муң 023 бөдүүн акциялар кылдыр чарган.

Аукционга бүгү үндүргөн акцияларны салыр, оон ортума өртээ 98 млн. 131 муң 600 рубль. Аукционга салыр акциялар пакединин эге өртөөн оон ортума өртөөн хемчээлинге тургускан – 98 млн. 131 муң 600 рубль, аукционунуң базымы – 1 млн. рубль. ААН-ниң кыска хуусаалыг хү-

лээниглеринин ниити түнү 2006 чылдың сентябрь 30-де бухгалтер балансызының медээлери-биле 83 млн. 178 муң рубль, оон иштинде үндүрүлгелер болгаш чылдалар дээш өрөзи – 8 млн. 397 муң рубль. Ажилчыннар саны 914 кижиге.

НОВОСИБИРСКИГЕ УПТЭЭН Новосибирск хоорайның Вокзал магистралына февраль 24 дүнезинде Кызыл хоорайның чурттакчызын үптээн. Новосибирск облазының хоорайның ИХЭ-ниң Тайга.Infoга дыңнатканы-биле алырга, Новосибирскиге албан-херек езузу-биле келген кызылчыже билдинмес кижиге халдаан болуп турар.

Хоорайның аалчызы эзирик чораанының хараазы-биле кем-херек үлгедикчилеринге чик чөмүш болган деп ИХЭ-ниң ажилдакчылары санап турар.

Үптөкчи когараан кижиден 28 муң рубль болгаш бриллиантылыг билзек, документиленни хунаап апарган. Болган херекти милицияга когараан кижиге чүгле эртенінде дыңнаткан. Кем-херек үлгедишкенинге хамаарыштыр истелге чоруп турар.

ИДЕЯНЫ СОНУУРГАП ТУРАР

Россияның ОБЯ-зының сайыды Сергей Шойгу Петербург хоорайның студентилери-биле ужуражылга үезинде оларны «Пор-Бажың» экспедициязына киржиринче чаалаан. Тывага эртер бо улуг хемчегниң кол сорулгасы – VIII чүс чылдың шивээ-хүрээзин казып шинчилээш, катап тургузары болур.

Сайыт Москваның, Красноярскиниң, Тываның болгаш Казаның университеттеринин студентилерин каттыштырып шыдаан. Шивээ-хүрээ хөл ортузунда турар болгаштың оон орасомазы кадагалаттынып арткан. Маңаа келир үеде Чөөн чүк культуразының төвүн тургузары планнаттынып турар.

Сергей Шойгунуң чугаазы-биле алырга, идеяны РФ-тиң Федералдыг айыыл чок чорук албанының сайыды Николай Патрушев, РФ-тиң Кызыгаар албанының удуртукчузу Владимир Проничев болгаш РФ-тиң бойдус курлавырларының сайыды Юрий Трутнев сонуургап турар деп Интерфакс медеглээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫ ДАРГАЗЫНДАН Тыва Республиканың Чазаның Тыва Республикада ИХЯ-ның Хоочуннар чөвүлелиниң даргазының оралакчысы Виктор Терентьевич ЧЕРКАШИННИҢ мөчээни-биле холбаштыр оон дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Чоннун цнц

Февральдың 22-де үнген «Шында» чогаалчы Игорь Иргиттин «Чытчының бодунда эвес бе?» — деп эгелиг делгерей чүүлүн номчааш орта каттыжып, ону деткип, бодуннун бодалымын база бижир деп шиптирледим. Сөөлгү үеде эртип турар соңгулдалар мырыңай үен-даян, хойлу-дүрүмге дүүшпес, каржы хажыдышкыннар-биле эртип турары дүвүренчиг. Эрткен чылын октябрь 8-те Тывага эрткен соңгулдалар чамдык кожууннарга болгаш Кызыл хоорайга шак ыңдыг каржы чурум үрээшкннери-биле эрткелзэн.

Бо соңгулда кампаниязының үезинде Василий Оюннуг кезекке хамаарылгалыг «Риск», «Новости Тувы» солуннар база өске-даа суртаал хуудустарны өг-бүле бүрүзүңге үлеп турган. Ам база эгелзэн. Ол-ла бүгү солун-сеткүүл, хуудустарны тарадып, үлеп чоруп турар суртаалчыларга акша-төгерикти берип турары билдингир. Шыны-биле чугаалаар чүве болза, шак ол РАП-тан бөлүк кижилер боттарының улустарын эрттирип аар дээш, бүгү-ле кажар арга-

үнмейн туруп берген улусту ам черле хемчээн алып үе келген эвес чүве бе? Азы ол кезек улустун дөзү бажыг, бүгү-ле эрге-хоойлу черлерин холга кирип алганы ол чүве ирги бе? Эрткен соңгулда база акша-төгериктиң аайы-биле, оларга «чединишкнниг» болган болгай. Канчап ол бөлүккө хамааржыр кижилер шупту-ла соңгуттуруп аар чүвөл?! Ындыг чүве кажан-даа болбаан, болбас-даа. Ам база ол кезек кижилер Кызыл хоорайга эртер беш округтарга

«САРЫГ» СОЛУННАР КОНЧУТ БЕ? КИЖИНИН ЧОНУ КОНЧУТ БЕ?

ларны ажыглап, хойлу-дүрүмнү үреп, соңгукчуларны акша-көпеек-биле садып алганы ол-дур ийин. Мында чамдык соңгукчуларның буруузу база бар-дыр. Акша-төгерикке, арага-дарыга саттынып, бодунун үнүн өске кижиге бериптер. Чүгле хүнүн бо-даар, даартагы хүннү бодавас деп чүве ол ышкажыл. Үен-даян улустун дедир суртаалдарына алыспайн, акша-төгерикке, арага-дарыга саттынмайн, езулук хамааты туруштуг бооп, ылап шилип соңгуурун Кызылга эртер чамдык округтарга удавас болур соңгулдаларга киржир соңгукчуларга бүзүрөп каары артык эвес. Өг-бүле бүрүзүңге ол хамык халас үлеп турар орус-тыва дылдарда солуннарны номчуурга кижиге шуут кайгап ханмас чүве-ле болгай. Шынал-ла, кижиниң мээ-медерелин төөредир чыгыы. Чазакты, ооң Даргазын чүү деп-даа бактап бижип турар. Чамдыкта кижиге кайгап, кандыг кончук мындыг чүве апарды бо деп-даа, бодай бээр. Чазак Даргазынга херек оттурар, кажан ол албан-дужаалындан дүжерже, дораан хоругдар деп каан суг боорга, кижиге кайгап ханмас. Билдингир ол кезек «сарыг» солуннар ам база хамыкты хайындырып чоруп турар болгай. Февраль 22-де «Шында» бижикчи Ортун-Назынның чүүлүн номчуурга Сарыг-Сеп суурда тыва дылда солуннар сатпайн турардыр, кончуун көрүңер даан. Сарыг-Сеп суурда тыва чурттакчылар хөй-ле болгай. Ында чүгле хоп-чип-биле долган арыннарлыг ол «сарыг» солуннарны халас үлеп турар-дыр. Ол — суурда почта ажылдакчыларының четпес ажылы-ла-дыр. Кожуун чагыргагы чүге билбейн турар ирги?

соңгулдаларга тиелеп аар дээш бүгү-ле арга-мегени шагда-ла ажыглап эгелей бергени билдингир. Ол бөлүк кижилер ажылдап-даа турган үезинде бодунун Тывазыңга, чонунга ажыктыг кандыг-даа чүве кылбаанын чон кончук эки билер. Чоннун адын тудуп алгаш, мегелеп чулчурушкуннар кылып турарын ам ажыкты-биле көрүп тур бис. Чаңгыс чижек, 2005 чылдың бюджетин бадылап бербейн, мырыңай шаг болду чоп. Ооң кадында республикада тыва дылда үнүп турар солуннарның акшаландырышкынын казып кааптылар. Ол ыйнаан, чоннун хүндүлүг айбычыларының биске, тыва номчукчуларга, «белээ». Тыва дылда үнүп турар солуннарны деткип, немей акша-төгерики берген болза, номчукчулар өөрүүр турган ийик.

Аңаа бодаарга, «Известия Тувы» солунну ыңчаар өг-бүле бүрүзүңге тарадыр хамаанчок, ол бөлүк-бөлүү-биле чагырга черлеринде чыдар боор-дур. Ону черле номчуур дээн улус оон барып алып. Черле бо эрткен-даа соңгулда кампаниязының үезинде «Чаңгыс демниг Россия» партияның талалакчылары суртаал ажылдарын четпес чоруткан деп бо-даар мен. Василий Оюн баштаан кезек депутаттар мурнунда чылдарда-ла чонга орта ажыктыг ажыл кылбайн, акша-төгерики самчыгдап, чаргы-чаалы кылып, соңгулда үезинде хөй хойлу-дүрүм хажыдышкыннары кылгаш, ажылче

Черле эрге-дужаал хунаажыр, чазак-чагыргаже чүткүүр, бот-боттарын балдырлажыр чорук чөгенчиг-даа, ыянчыг-даа чүведир. Эң берге, ужу-бажы билдинмес экономиктиг буураашкын үезинден эгелеп, бо үеде чедир, Чазак Даргазы кызып ажылдап-ла чор. Мен ону төрзэн Тывазы, тыва чону дээш бүгү эртем-билиин, энергиязын берип чоруур кижиге деп билер мен. Ооң республиканың сайзыралы, чоннун амыдыралын экижидери дээш ам-даа кылыр ажылдары, планнары хөй дээрзи билдингир. Тыва хамаанчок, улуг Россия безин ханы буураашкындан чаа-ла уштунуп, хөнүп ор ышкажыл. Чедер-четпестер бар, ону чон база билип турар. Езулук шиптиекчилер — чон болдур ийин. Бисте танышкөрүш, дөргүл-төрөл, чер-чурт тыртар багай чаң бар-дыр ийин. Оон черле адырлыр болза эки.

Черле ыңчаш бо шуут чагырга чок барган В.Оюн баштаан бөлүк депутаттарның дугайында бүгү соңгукчулар буруу шаап, үнүн кадар болза эки-дир. Ооң-биле кады парлалгага хостуг-ла дээш бүгү чүүлдерни карарты нүгүлдөп, тус черниң үндезин чонунун эргеажыын барымдаалавайн, меге, хоозун чүүлдер долдур парлап турар «сарыг» солуннарны дүжүреринге чедир черле хемчээн алып үе келген. Шыңгыы хемчээн дарый албас чүве болза улам өлөмчип бар-ла чыдыр ышкажыл. Эптиг, демниг-ле болуп көрээлинер.

Динов МОНГУШ.
Өвүр кожуун, Солчур суур.

ИНВАЛИД УРУГЛАРНЫН ӨЧУУНГЕ СЫЛДАГЛАП ТУРА, ОЛАРНЫН ПСИХИКТИГ БАЙДАЛЫНЫН ДУГАЙЫНДА ТОДА БИЛИШКИНИН БОЛУРУ ЧУГУЛА

Дерзиг-Аксында уругларның психоневрологтуг информация чепсектеринге көстүп келген бажың-интернадының ажылдакчылары инвалид дыңнадырлар-биле холбаштыр Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал политика яамызы төгерини хойлу-дүрүмге чөрүштүр хавырып ап дараазында чүүлдерни дыңнадып тур. турган фактыларның дугайында массалыг

2007 чылдың январь 26-дан тура, үстүнде айыттыңган фактыларның талазы-биле албанның хыналдазы эгелзэн. Баш бурунгааргы сан-медээ-биле алырга, массалыг информация чепсектеринге шын эвес медээлерни дамчыткан деп түңнелди үндүрүп болур. Истелге хемчеглеринин уламчылап турарын көре тура-ла, Каа-Хем кожууннун прокуратуразы массалыг информация чепсектеринге каразыттырып турар кижилерниң буруузу тодаратынган деп информацияны тараткан, ыңдыг чүүл шыңга дүүшпес.

Дерзиг-Аксында уругларның психоневрологтуг бажың-интернады — угаан-медерели кошкак, психофизиктиг сайзыралы хажыдышкынныг уругларга тускайжыттыңган республикада кара чаңгыс албан чери. Бо хүннерде бажың-интернатта 135 кижиге доктаамал хандырылгада турар. Оларның аразында дараазында диагнозтуг аарыг кижилер бар — инбецилдиг чаданың олигофрениязы; дебилдиг чаданың олигофрениязы; солуу чаданың олигофрениязы; олигофрения-биле капсырлашкан уругларның церебралдыг чартыктаар аарыгы; кижиниң ал-бодун, угаан-медерелин эскерткен тыртар аарыгы; кулаанга чүве дыңналыр, караанга чүве көстүр шизофрения; деменция болгаш оон-даа өске.

Ынчап кээрге, инвалид уругларның өчүүңге сылдаглап тура, оларның психиктиг байдалының дугайында тода билишкнниг болуру чугула. Уругларның байсаалгазын чорудуп турда психиатр эмчиниң база оларның хойлу езуугар төлээзиниң (азыракчыны) азы азыракчының тывысканын бүзүредиг бижиктиг педагогтуң турары эргежок чугула. А бо таварылгаларда баш бурунгааргы истелгениң органныр кеземче-чорудулга хойлу-лужудулгазының негелделерин хажыткан болуп турар.

2007 чылдың январь 1-ден үениң дургузунда Каа-Хем кожуунга ТР-ниң Күш-ажыл, социал политика яамызы дараазында ажылды кылган: 2007 чылдың январь 25-те ТР-ниң Күш-ажыл, социал политика яамызының план езуугар үнүүшкүнүг коллегиязын; 2007 чылдың февраль 7-де — Дерзиг-Аксында уругларның психоневрологтуг бажың-интернадының коллективи-биле хуралдарны; февраль 12-де — ТР-ниң Күш-ажыл, социал политика яамызының коллегиязының хуралын чоруткан, Каа-Хем кожууннун прокуратура-биле ужуражылганы эрттирген.

Массалыг информация чепсектеринде айыттыңган фактыларның талазы-биле (Б.Б.Ооржак, М.И.Успун), бажың-интернаттың ниити ажыл-чорудулгазының талазы-биле (Р.Д. Ондар, И.М. Кыргыс), херек эмгелелиниң болгаш кадр документиленеринин байдалының талазы-биле (Ч.М.-Н. Кенден), назыдап кыраан хамаатыларның болгаш инвалидтерниң хандырылга нормативтериниң сагылгазының талазы-биле (А.С. Сарыглар, Ш.Э.Лапчаа) хыналдаларны чоруткан. Ниитизи-биле Каа-Хем кожууннун Дерзиг-Аксы суурже 15 сургакчылаашкынны организастан.

Оон аңгыда, айыттыңган бажың-интернаттың ажыл-чорудулгазын хынаары-биле Тыва Республиканың Чазаның комиссиязын чорускан (хыналда уламчылап

турар). Дерзиг-Аксында уругларның психоневрологтуг бажың-интернадының ажылы яамының контролюнда турар. 2005 чылдың декабрь 12-де ТР-ниң Күш-ажыл, социал политика яамызының коллегиязынга «Дерзиг-Аксында уругларның психоневрологтуг бажың-интернадында херек эмгелелиниң, кадрлар-биле болгаш организас-методиктиг ажылдың, саң-хөө, ажыл-агый ажыл-чорудулгазының чорудуунун байдалының дугайында» айтырыгны чугаалажып көргөн, ооң түңнелдери-биле директор В.В. Санчының күш-ажыл хүлээлгелерин чылдагаан чок черге чаңгыс эвес удаа күүсетпээни дээш Россия Федерациязының 81 чүүлүнүн 5 пунктузунга дүүштүр ооң-биле күш-ажыл керээзин үзерин сүмөлзэн.

Р.М. Сат директорнун албандужаалыңга 2006 чылдың декабрь 26-да томуйлаткан. Р.М. Саттың директорлап ажылдаан үезиниң дургузунда бажың-интернаттың социал, амыдырал хандырылга талазы-биле ажылында экижишкннер көстүп келген.

Ындыг болзажок, Р.М. Саттың директорлаже үр болбааны-биле холбашкан боттуг чылдагааннарнын ужуң, чаа удуртукчу кадр составының шынар талазы-биле экижишкннин төңчүзүңге чедир чедип ап шыдаван. Ук айтырыгны яамының коллегияларыга чаңгыс эвес удаа сайгарып чугаалашкан. Составтың шынарын кыска хуусаада экижидеринге Дерзиг-Аксының ырак черде турары, бажың-интернаттың кода-суур тургузуп турар албан чери болганы бергедээшкннерин болдурган. Бажың-интернаттың турары бо суурда 1025 кижиге чурттап турар, хамаатыларның нити санындан 489 кижиге азы 79,8 хуузу күш-ажыл кылып шыдаар шинектиг чуртакчы чон, 278 кижиге (күш-ажыл кылып шыдаар шинектиг чуртакчы чонунун 56,9 хуузу) бюджет адырында база бүдүрүлгедө хаара туттуңган, оларның 120-зи ук албан черинде ажылдап турар.

Айтырыгның база бир чидиг талазы чүдөл дээрге, суурнун чурттала фондую республиканың өске районнарындан болгаш Кызыл хоорайдан специалистерни чалаар арганы бербейн турар.

Дерзиг-Аксында уругларның психоневрологтуг бажың-интернадының ажылдакчыларыга хамаарыштыр кеземче херектерин оттурганының дугайында директор Р.М.Сат албанның хыналдазы эгелзэнде чүгле билип алган. Баш бурунгааргы истелге доозулган соонда истелге органныр Россия Федерациязының Кеземче-чорудулга хойлузуунун 158 чүүлүңге дүүштүр директорнун адынга кем-херек үүлгедешкннерин азы өске-даа хойлу хажыдышкыннарын кылырынга салдар чедирген байдалдарны чок болдурарының талазы-биле хемчеглерни алырының дугайында негелдерни чоргузар хүлээлгелиг турган. Ындыг турбуже, истелге органныр кандыг-даа негелделерни чоргуспаан.

Хыналданың түңнелдери-биле илерээни болза: 1) 2006 чылдың декабрь 14-те Каа-Хем кожууннун ИХК-зиниң истелге салбыры Дерзиг-Аксында уругларның психоневрологтуг бажың-интернадының директо-

рунун оралакчызы Анатолий Хүрен-Дашович Ооржакка хамаарыштыр Россия Федерациязының Кеземче хойлузуунун 161 чүүлүнүн 2 кезээниң «г» пунктузу-биле 4-344/06 кеземче херзэн оттурган.

Ол-ла хүн А.Х.-Д. Ооржакты тудуп хоругдаан. Аңаа РФ-тиң Кеземче хойлузуунун 161 чүүлүнүн 2 кезээниң «г» пунктузу-биле буруудадыгны чарлаан.

2) Санитарлар Аяс Викторович Санчы, Орлан Серен-оолович Монгуш, Сырга Мөңгүновна Куулар, Елена Саган-ооловна Тактал РФ-тиң Кеземче хойлузуунун 116 чүүлүнүн 1 кезээ-биле буруудаттырып турарлар.

Бо хүнде С.М. Кууларга хамаарыштыр Каа-Хем кожууннун эптештирилге суду когараан кижиниң билдирнишкннинге үндезилеп, прокуратуранун чөпшээрели-биле талаларның эптешкени-биле холбаштыр кеземче херзэн соксадырының дугайында шиптирни хүлээп алган. Ооң соонда прокурор судтун хойлу езуугар күштүг болуп кирбзэн шиптиринге апелляциялыг хомудалды Каа-Хем кожууннун Федералдыг район судунун кирген.

А.В. Санчыга, О.С. Монгушка, Е.С. Такталга хамаарышкан кеземче херектери Каа-Хем кожууннун эптештирилге судунун бүдүрүлгезинде турар.

3) Социал педагогтар Л.Д. Ооржак болгаш Ч.К. Монгуш оларга хамаарыштыр Россия Федерациязының Кеземче хойлузуунун 159 чүүлүнүн 3 кезээ-биле кеземче херзэн оттурган. Оларның хөделишкннеринде кем-херек үүлгедешкннерин составының чок болганы-биле холбаштыр ук кеземче херзэн чаңгыс эвес удаа соксадып келген, ыңчалза-даа истелге органнырның шиптирлерин Каа-Хем кожууннун прокуратура күш чок болдурган.

Социал педагогтар Л.Д. Ооржак биле Ч.К. Монгуш ажылындан 2007 чылдың январь 25-те үне бергенер. ТР-ниң Күш-ажыл, социал политика яамызының коллегиязының түңнелдери-биле 2007 чылдың февраль 12-де кижизидилге хүлээлгелерин күүседип турган, кеземче херзэнге онаашкан А.Х.-Д. Ооржакты, А.В. Санчыны, О.С. Монгушту, С.М. Кууларны, Е.С. Такталды аморальдыг үүлгедип, кижизиттирикчиге күш дөгээшкени-биле холбашкан кижизидилге аргаларын чаңгыс эвес удаа ажылгааны дээш ажылындан үндүргөн.

Медицина ажылдакчылары Н.П. Белянинага, Н.С. Салчакка оларга онааган күш-ажыл хүлээлгелерин күүсетпээни дээш сагылга-чурум харыысалгазынга онаап, доңгулданы чарлаан. Онааган күш-ажыл хүлээлгелерин күүсетпээни дээш Дерзиг-Аксында уругларның психоневрологтуг бажың-интернадының директору Р.М. Сатка доңгулданы чарлаан.

Түңнелинде демдегеп каар чүүлүвүс чүл дээрге, бо хүннерде албанның хыналдазы уламчылап турар. Үстүнде айыттыңган фактылар бадыйкаттынза, буруулук кижилерге хамаарыштыр эң шыңгыы хемчеглерни алып.

Алдын-кыс КОНГАР, ТР-ниң күш-ажыл, социал политика сайыды.

Чоокта чаа Тываның кол единорозу Шолбан Кара-оолдуң октябрьда парламентиже соңгулдаларга ооң политиктиг бужарташкынынга буруулук кижиле – РАП-тан эң кол ажил кылбас, маңгысталчак депутат, кымның-даа ажил-даарынче үндүр сывыртап болгаш ажилдан үндүрүп шыдавааны Василий Оюн-биле хөйүнү мурнунга найыралдашканын көрдүм. Олар телеэкраның мурнунда «дегжишкынниң нийти топкаларын» тыпчып алганының дугайында темага көгөбугалар дег хулурткычип олурдулар. Чүзү дегжип турары хамаан эвес, Элдептиг чүүл — бот-боттарыңа удур туржуп турар политиктиг бөлүглекчилер баштыңнарының соңгулда кампаниязының кидин түлүктээшкенинде хенертен катчып алганы. Чыпшыныжылганың ужуру чүдөл?

Шынап-ла, сценада көргүзүгүнүчкити-ле сүргей. Ийи политиктиг күштерниң аразында чаныш-сыныш чок сегиржип алышкын чоруп турда, кажан соңгулдаларга чедир ийи неделя артканда, оларның партийки хартаачылары дүлгээзинниг беседа чорудуп, бот-боттарыңдан хандыкшылдың «точкаларын» дилеп турар. Чүзү дээш дээрзин бөдүүн соңгукчу шуут-ла билбээн. Партия талазы-биле эш-өөрү база алаңзып, чүвениң ужу-бажын огулуг-ла угаап шыдавааннар. Бети дизе, Кара-оолдуң идеологтуг удурланыкчылар-биле чаштып ойнаашкыны «Чаңгыс демниг Россияның» одурунда чөптүг ажынып-хорадаашкынының чалгыны болдурун. Партияның регионалдык салбырының удуртулгазының активинге чоок сес кижигүн «Чаңгыс демниг Россияның» Чингине чөвүлелинче партияның эрге-ажыктарына удурланчак чоруу-биле республика организациязын самырадып турар принцип чок удуртукчуга хемчеглерни алырын негээн чагааны чоргускан. Он-он бөдүүн единоросстарны Кара-оолдуң хөдөлишкенини кайгаткан: он туржук «ЧДР»-ниң тугунун адаа-биле парламентиже депшиттиргеннерниң элээн хөйү партияга кежигүннээшкенин безин ара сокаткан — бир эвес ол бүгү политиктиг саттыныкчы чорук болза, ооң хир-чамы оларга, ак сеткилдиг, шынчы болгаш бердинген партийжилерге, чыпшынып болур-ла болгай.

Оюн-биле чүү-хөө элээн билдингир болгаш тода. Алызындан алырга, бо кижии ийи бурунгаар политиктиг «балдыр-бээ-жекке» күш четтинмес эрге-чагырга дээш демиселди эгелээш, эмеген-чанагашталдыр тиелеттинген, бодавыже, ук демисел парламент кризисинге чедирген. Эрге-чагырга партиязының лидери-биле эвилел, чеже-даа ол карак чагган бол, — тын менди үнериниң кара чаңгыс аргазы болбааже, ол ам кээп оон халбактарың оралдажып турар. Оон башка, шынап-ла, аңаа төңчү кээр: чүгле премьерниң олудун туржук, а депутаттың «бадылгерейин», а ооң-биле кады, бир эвес ооң баштап турганы Хоойлуудулга палатазының херектерин билдилег органнарның — РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң федералдык албанының болгаш Чингине прокуратураның идепкейлии-биле сонуургап эгелээнин кичээнгейге алыр чүве болза, харын-даа хосталганы көрбейн барып болур.

А Кара-оолду билип алыры

берге. Кара угаан-биле алырга, күскү парламент кампаниязының буураашкынының база ооң фамилиязын долгандыр криминалдыг аас-дылдың соонда, тыва едино-

росстарның баштыңы кезек када шуут-ла хөлегеже эстип-тайлы берги дег. Бир эвес бодунуң политик кижиниң депшилгезинге маанай тургуспазын күзээр кижии болза, республика ооң дугайында утуптарын бир кезек манаай-даа дег. Ындыг чүүл ооң бодунга-даа, партияга-даа ажыктыг болур ийик. Ооң орнунга ол ужур-чурумнуң ниитилелде улустуң хол безин сунмазы «чартык криминалдыг» кижии-биле кускаптанчып турар. Кремльдиң, Путинниң болгаш Шойгунуң партиязынга чогуур күштү болгаш бодунуң күжүңгө бүүрелди көргүзериниң орнунга — чүгле Кара-оолдуң бодун эвес, а эрге-чагырга партиязының аталдарын куду басып, дорамчылап турар үш-үдүрүм билдинмес организация-биле ылчыңнажып деп чүү адам чүвөл.

Канчаар-даа алырга, Кара-оолдуң ол чоруу угаан-медерелге сыңмас. Халалыг, анчыг чүүлдерже баш суккан ажыы чүл? Канчаарга-даа партийки удуртулга тус черниң парламентиизинче соңгулдаларның шиитпирлиг үе-чадазында туружун кара өжегерээн дүжүп бергени дээш ооң бажын суйбавас-ла болгай. Бир эвес «ЧДР»-ниң кежигүннериниң Борис Грызловка чагаазын база Кара-оолдуң Оюн-биле эвилелин ужун единоросстарның партиядан үнүп эгелээнин кичээнгейге алыр чүве болза, хамыктың бажы ынаар углап бар чыдар-ла-дыр.

Ийи адааннажыкчы политиктерниң бойдуска удур политиктиг найыралдажылгазынга кара чаңгыс башка кирер тайылбыр — ол болза, тыва единоросстарның лидериниң кошканын түңнели, ону оюнчу бөлүглекчилерниң кончуг таптыг ажыглааны болур. Чажыт эвес-ле болгай, Президент администрациязынга чоокта чаагы чугаалажыг Ш. Кара-оолдуң тыва генерал-губернатор болур дээр бүгү планнарны буурадып каапкан, а ол ук планнарны Шойгунуң деткимчезин ажыглап, сөөлгү беш чылдың дургузунда шудургузубиле тургузуп келген. Меңээ билдинген медээ-дыңнадылар-биле алырга, Кремль республиканың

Овуузуңуң кижилер болгаш хирлиг политика дугайында

амгы баштыңын солуурун күзевейн турарын тода-чигези-биле билдиндирген болуп турар: бир эвес он шаа хууда кижилерниң коммерциялыг эрге-ажыктарына иттирип алган ийи-үш анык политиктерниң эрге-чагыргаже идээргээн чүткүлүн санавакса, республиканың удуртукчузу солуур хире боттук чылдагааннар чок. Чазак Даргазының албан-дужаалынче кордап турар бүгү кандидаттарга көөрдө, Шериг-оол Ооржактың кандидатуразынга бөгүн Москва эң-не таарзынып турар.

Чазактың оралакчы даргазы турган үезинде Ак бажының чар-

единоросстар эдерер бе — чигзинчиг-ле айтырыг. Мынчаар ап көөрге, тыва «ЧДР»-ге Кара-оол дээрге чуруп, дүрзүлөп каан лидер болгус дег. Партияның чингине чөвүлели активчилерниң болгаш адаккы звенонун кайы хире удурланышкыны ажып эртип тургаш, регионалдык политиктерниң даргазының албан-дужаалына ооң олуртуп кагжык.

Оон туржук, политиктер чөвүлелде безин ооң талалакчыларын салаа басып санап болур. Депутаттар аразында оон-даа эвээш. Олар безин ооң ынанып болур кижии кылдыр санавайн турар хире.

салдары улуг болур. Ындыг революцияның дотациялыг болгаш кыдыг-кыйыг Тывага уржуу демги Башкортостанга көөрдө безин аар болуп болур. Чогум-на харын мындыг үзел-бодалдың ужун Кремль Тывага удуртулганы солуур дивээн болгаш солуур дивейн-даа турар.

Кара-оол биле Оюн ооң билбес хире мугулайлар эвес-ле болгай. Ынчалза-даа пөкпестээн амбициялар бо кижилерни шуут-ла сыр дедир хуулдурган. Оон аңгыда ындыг амбицияларны хөөктүрүп турар кижилер турда. Бо ийи лидерниң кайызы-даа кол эрге-

«БЫЛДАМЫШТАРНЫҢ» БОЛГАШ ЧОРУУ ЧОГУВАСТЫҢ ЭВИЛЕЛИ

тының ээзи кылдыр бодун бодай берген Тываның кол единорозунга ол канчаар-даа аажок аар согуг болганы чугаажок. Москвадан чедип келгениниң соонда 4 кандидаттың аразында чүгле ооң Кремльге чугаалажышкынының дугайында чаңгыс-даа сөс бук дивээни таварылга эвес. Оон туржук — ол хүнден тура ол хөйүнү мурнунга барык-ла көскүлөнүвээни болгаш кандыг-даа чылдагаан ужун кандыг-даа интервью бербээн. Оон бээр телевидениеге бир дугаар көстүп келгеш, доран-на сенсацияны үндүрген: Москвага хостуртуп каапкан единоросс төрээп партиязының өжээтизи-биле кускаптанчып чыгыы болган.

Тус черге ук көргүзүп кымны кайгаткан чүвө деп — мында хамык улус Оюн биле Кара-оол чеже-даа партийки баррикадаларның аңгы-аңгы талаларында болза, республиканың бажына олурар күзүлден булгаттыңан далгандан өйдүңгөн дээрзин билер. Бодавыже, ол дээрге Кремльге чевен элдээртиг кылган азы харын-даа кыйгы салган көргүзүлгү эвилел болбааже: бисти күзевээниңдерде — силерниң-биле база болбас деп. Ол дээрге сеткили хомудан Кара-оолдуң ультиматуму-дур: силер Ооржакты шилип алдыңар, а бис ооң дөмей-ле эрттирбес бис. Ол дээрге Администрацияның «сы базар» дээрн база чоруу чогувас Оюннуң наралардан камгаланыр дээр арга-чадаарданың оралдажышкыны-дыр: силер часкы соңгулдаларда парламенти «Чаңгыс демниг Россияның» хөй болурун чедип алыксап тур силер бе, а бо элекпекти көрбөдүңер бе — бис силерниң кижилеринери бажындан куду садып апарган болдур бисийин.

Кара-оол-биле ук илби-шиди барык-ла чогуу бергенин көрүп тур силер. Ооң Оюн-биле катап дирилген «найыралыңа» оон өске тайылбыр тывылбас. А ындыг тайылбыр бар-даа болза, болуп турар чүүлдерниң утказын дөмей-ле өскертпейн турар: саттыныкчы чорук Африкага безин саттыныкчы чорук-ла болгай. А Иуда Искариоттуң изин өске арткан

Харын-даа единоросстарның ортузунда, чеже-даа Кара-оолду республика баштыңының албан-дужаалына кандидаттарның даңзынче киризе, бо айтырыгга шилилге Кремльде-даа, республикада-даа чок дээрзинге чигзинмейн турарлар. Херектиң ужуру Шериг-оол Ооржактың багайында-даа, кым-бир кижиге экизинде-даа, политикада аар деңзилинде-даа эвес. Херек кырында ол шилилге премьерниң амы-хууда бүдүш-шынарыңдан эвес, а боттук амыдыралдан үнгөн.

Боттук амыдырал чүңү көргүзүп турарыл дээрге, республиканың амгы баштыңының ал-боду-биле чүгле политиктиг эрге-чагырга доңшаңан эвес, а ооң иштики долдунуу, ишти-хөңнү, регионда-даа база оон дашкаар-даа черлерде хөй чылдарның дургузунда тургустунган экономиктиг харылзаалар баглаттыңан. Ол дээрге дириг организм-дир, а ук дириг организмниң бүгү чугула дамырлары эртип турар премьерниң ал-боду ында онза черни ээлеп турар.

Лужкову Кремльдиң амдыгаа дээр солувааны таварылга бе ынчаш? Азы татар Шаймиевти? Азы башкир Рахимовту, ол чамдык чүүлдерге федералдарга тен-биле дөмей — республикада үндезин чурттап чыгарыңар саны 14 хуу турда, ооң чазаанда чаңгыс-даа орус омак-сөөктүг кижии бар бе? Ында, Тывага көөрдө, кадрлар четтирдир часа регионнарның боттарының күш-шыдалы канчаар-даа аажок улуг-дур, мынчаар алырга, бирги кижиниң солчуушкунун олар аарышкы чок ажырып болурлар ийик. Ындыг-даа болза, президент, чеже-даа арга-шинээ улуг болза, ол регионнарның чаа-ла дирилип үнгөн экономиказын хора чедирбеси-биле эрге-чагырга тургузуун үревейн барган.

Ынчангаш Тывада чарт угаан-ныг кижилер, харын-даа Ооржактың политиктиг удурланыкчыларының санындан кижилер кадрлар силгилешкенин болдурган ажыы чок деп хөлчөк эки билерлер. Ындыг чүүлдүр республиканың амыдыралының бүгү адырларына

чагырга дээш республикада хөрлээлеп үнгөн демиселде ийиги чергени кижилери, чарыгдал материалы дээрзи чажыт эвес-ле болгай. Бирээзи, бир шагда ынчан Дээди деп адаттынып турган Хуралдың даргазы тургаш, бирги чалгының демокрады, чилинге кири интриган, бүдүн чонну нациялар аразының чогуш-содаа-зынче дүлдүндүреринге белең Бичелдейниң сурукчузу турду. Ийигизи, ол-ла албан-дужаалга баштайгызын солааш, энергетиктиг кризистин үелеринде пиролитин суук бүдүмелин бедик октаның бензин деп садып турган ол-чиптиг Конфуз коммерсантының холунда «ойнаарак» апарды...

Экстремизмниң, хууда ажык-кончаага болгаш эрге-чагыргага хоптактаныгың ол хире часты-чал холумаа бүгү-ле угаан-сарыылдыг чүүлдерни чытыр база бээр чүвө ыйнаан, ындыг угаан-сарыыл арткан-даа чүвө бе ынчаш? Оларга парламентиң ажалдавайн турары хамаанчок. Бюджеттиң бары-чогу херекчок. Тудугларның турупканы хупурай берзин. Республиканың социал силгилешкениниң кыдыг-кызылгаарында турары тулган эки. Колла чүүл — ол бүгү байдалдарның оларга, оларның эрге-чагыргаже шургуур дээрн сорулгазынга ажыктыг ажылдап турары. А оларга эрге-чагырга дээрге үр үеде болгаш хөйү-биле «үзе хирээлеп» болур акшалар-дыр. Бодунуң солунуна амгы эрге-чагырга казаны оорлап турарының дугайында үндезин-шынзылга чокка бижип тура, шингээди алдыңан акшалары «аштап-чуурун» үш-үдүрүм саңхөө системаларының дугайында тодаргайы-биле чуруп көргүзүп тура, бо дээрлиг херек кырында ол эрге-чагырганы чаалап алыр дээр боттарының чажыт күзелдерин — ОЛАР болза ооң канчаар ажылдап турганының күзелдерин бажы-биле садып дүжүрүп алганнар. Кымның чүзү аарып турарыл деп чүүл ол-дур...

С. СЕРЕГИН.

«Известия Тувы» солун, 2007 чылдың февраль 22, № 7.

ХУННУҢ ДУРТУ ЧУС ЧЫЛ АЖЫГ: медээлер булуңу

Тус черниң бюджеттери хүлээп алдыңан

ТР-ниң Саң-хөө яамызының дыңнатканы-биле алырга, февраль 26-ның байдалы-биле 143 муниципалдыг тургузуларның 142-зи 2007 чылдың бюджетин хүлээп алган.

Чүгле «Туран хоорай» чурт-такчылыг хоорай 2007 чылдың бюджетин хүлээп албаан. Туран хоорайның чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Л.Н.

Мисиенко ээлчег чок шөлээде туруп турар. Бо чылдагаан-биле өскээр чугаалаарга, шөлээде туруп турар Л.Н. Мисиенко Би-Хем кожуунуң болгаш Туран хоорайның бюджеттер аразында харылзааларының айтырыгларын шиитпирлөөс ужурулуг.

Чазак Даргазының Кубогу дээш маргылдаа эгелээн
Мякиктиг хоккейге ТР-ниң Чазаның Даргазының кубогу дээш маргылдаа эгелээн. Бо

маргылдаада ниитизи-биле 10 ажыг команда киржип турар. Шилилде маргылдааны кожуунарга эрттирген.

Кубоктуң саң-хөө талазы-биле деткимчези чылдың-на өзүп орат. Эрткен чылын тиилекчи команданың ойнакчы бүрүзүңге 5 муң рубльди тыпсып турган болза, бо чылын ол 10 муң рубль болур. Маргылдааны бедик деңгелге эрттирер сорулга-биле Абакандан арбитрлерни чалап экелген.

Хем оруктарында байдал
Республиканың Орук агентелиниң дыңнатканы-биле

алырга, чаз дүжүп, чылып эгелээни-биле хем оруктарыңче улуг кичээнгейни угландырып эгелээн.

Эйлиг-Хемниң хем оруу-биле 10 тонна чүктүг машина кежип болур, Дерзиг-Аксы-биле 20 тонна, Бояровка — Тоора-Хемниң хем оруу-биле — 15 тонна чүктүг машина кежип болур. Кызыл — Кара-Хаак аразында хем оруу хагдыңган. Хем оруктарының талазы-биле тус черниң чагыргалары тускай шиитпирлерни хүлээп ал турар.

Бистиң корр.

Чагыдылга-2007 ЧОН СОЛУННУГ БОЛЗУН ДЭЭШ...

Тес-Хем кожуунуң Чонну ажылга хаара тудар төптүн директору Кара-оол Лалчаа ажыл чок хамаатыларның даңзызында кирип турар улуска чыл санында (ам 3 дугаар чыл улаштыр) республика солуннарын ажыл чок дээш пособие күсели-биле чагытырып берип турар.

2007 чылдың бирги чартында ниитизи-биле 212 солунну, оон иштинде номчукчуларның күзели-биле «Шын» солунну 129 экземплярны чагыткан. Чагыдылганың мындыг аргазын ажыглап турары дээш, ажыл чоктар даңзызында турар чон чагыткан солун кээп эгелээрге, хөлчөк амырал, өөрүп четтиргенин илередип турар. Өске кожууннарның даргалары база ук арганы ажыглаары күзениң.

Бистиң корр.

2007 чылдың март 11-Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының ийиги чыыжының депутаттарының катап соңгулдаларының хүнү

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарына кандидаттар

Университетский №15 соңгулда округу

Каадыр-оол Алексеевич БИЧЕЛДЕЙ

Төрээн Тывавыстың ат-сураглыг кижилериниң бирээзи, дыл эртемнериниң доктору, академик Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей дээш бадылаарынче кыйгырып тур бис!

Деткикчилер.

(Халас парлаан).

Загородный № 13 соңгулда округу

Шолбан Көкович КАРА-САЛ

Тываның херэзженнеринге Март 8 байырлалын таварыштыр байыр чедиргеш, мени деткирин диледим.

(Халас парлаан).

Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая № 86 соңгулда округу

Өшкү-Саар Аракчаевна ООРЖАК

«Мөген-Бүрөн» ККБ-ниң директору

Чонум дээш ажилдап чоруур мен, ам-даа ажилдаар мен. Силерниң детким-ченер меңээ херек.

(Халас парлаан).

Пенсия фондузунуң кичээнгейинге КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

Хүндүлүг даргавыс, Баяна Алексеевна! Биске пенсияны ооң мурнунда ай санында доктаамал 5-6 үезинде Чаа-Хөлдүн пенсия салбырынга азы кожуунун социал килдизинге үлөп турган. Ам почтадан алып кылдыр шилчидипкен соонда-ла, пенсия алыры бергедээ. Мырыңай айның 20 ажа бергенде үлээр апарган. Хүн бүрүде пенсия-биле амыдырап олурар кырганнар, инвалидтер дээш, оон-даа өске денелдин пенсионерлери бар болгай. Бо айтырыгга кым буруулуулугу? Тываның пенсия эргелели бе азы Чаа-Хөлдүн пенсия килдизи акша шилчиппейн турар бе?

Пенсия килдизинге баарга, акша келбээн, чүгле чаңгыс кудумчунуң акшазы келген дээр. Аарыг-аржыкка таваржы бергеш, эмчилээр, эм-дом садып алып дээрге, акшаны үезинде үлөвөстөп туруп бээрге, берге-дир.

Тыва Республиканың Пенсия эргелели бо айтырыгны моон соңгаар канчаар чурумчудуп, акшаны үе-шаанда үлээрин шиитпирлээр силер? Чок болза, кудумчулар, графиктер дивейн, кым келген-дир, оочур езу-гаар бээрин дилеп тур бис. Бертик-межел инвалидтер, кырганнар кызып-кызып хүн-зедир оочурлап келирге, бичи келген акша төнүп каар, акша чок деп баарга, хөөкүй пенсионерлерге кайы хире согуг-дур. Хүндүлүг даргаларывыс, черле бо айтырыгны чурумчудуп, шиитпирлеп көрүнер.

Зоя МААДЫ,
Чаа-Хөл кожуунуң чурттакчызы.

Автотранспорт бүдүрүлгелериниң, организацияларының, хуу сайгарлыкчыларның болгаш чонунуң КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Сарыг-Сеп — Балгазын — Бай-Хаак автомобиль оруунуң 31 дугаар километринде Бүрөн хемни кежир көвүрүгүнүң септелгезин эгелээни-биле **2007 чылдың март 10-дан эгелеп, июль 1-ге чедир Сарыг-Сеп — Балгазын — Бай-Хаак оруунуң хагдынганын Тыва Республиканың Орук агентилели дыңнадып тур.**

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар

Центральный №3 соңгулда округу Галина Алексеевна СЮРЮН

Галина Алексеевна Сюрюн 1961 чылдың май 16-да Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1978 чылда Бажың-Алаак ортумак школазын дооскан. 1980 чылда Ленинградтың эстрада уран чүүлүнүн чогадыкчы мастерскаязын дооскаш, Тываның күрүне филармониязының «Аян» ансамблиниң солизи болуп 25 чыл ажылдаан. Дээди башкы эртемниг.

2000 чылда культура ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитетиниң даргазына соңгуткан, 2005 чылда база катап бо албан-дужаалга соңгуткан, хөй-ниити эгелээшкин-биле ажилдап турар. Россияның культура ажылдакчыларының профэвилелиниң IV съездизиниң делегады. 2005 чылда Тыва Республиканың культура болгаш сүлдө-сүзүк сайзырадырының сайдыының оралакчызына томуйлаткан. Келдерел көргүзөр талазы-биле күрүне комиссиязының кежигүнү. 3 класстың күрүне чөвүлекчизи. Тыва Республиканың алдарлыг артизи, «Россияның хамаарышлас профэвилелдер федерациязының 100 чылы» деп медаль-биле шаңнаткан.

Ийи уругунуң иези.

Кандидаттың програмазының кол угланышкыннары болгаш баштай күсседир ажылдары:

Хоойлужудулга палатазының ажылынга идепкейлиг киржир, ооң ажылын март 20-ниң бетинде дарый эгелээрин саналдаар. Ону чедип алыр;

— чединмес өг-бүлелерге, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, маадыр иелерге, студентилерге, культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга күрүне деткимчезиниң дугайында хоойлулар төлевилелдерин ажылдап кылыр;

— «Тыва Республиканың хөй национал чонунуң культуразы» деп республика чергелиг национал төлевилелди ажилдап кылыр;

— Тыва Республиканың Чазаның болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының деңгелинде №3 Төп соңгулда округунуң соңгукчуларының берген чагыгларын бадыладып алырын, оларның күсселдезин чедип алыр;

— пенсия хемчээлин үш чылдың дургузунда 10 муң рубль чедир өстүрерин ТР-ниң Улуг Хуралыга хоойлу езугаар саналды кириер болгаш ону чедип алыр;

— Тыва Республиканың сайттарының, агентилелдериниң, ведомстволарының, Кызыл хоорай чагыргазының удуртукчуларының дорт киржилгези-биле ажык «төгерики столдары» хоорайның чылыг, чырык, суг хандырылганын экижидер сорулгалыг эрттирер;

— республика бюджеттериниң хоойлуларына соңгукчуларның негелделерин, чагыгларын езугаар тодаргай саналдарны кириер;

— «Тываның профэвилелиниң шимчээшкининиң хөгжүлдези» деп республика чергелиг тускай акшаландырышышкынның программаны ажилдап кылыр;

— Аржаан суурнуң девискээринде «Хааннар шынаазы» деп федералдыг музей-заповедник күрүне албан черин ажыдарын чедип алыр;

— С.К.Шойгунуң Тере-Хөлде Пор-Бажың деп бурунгу шивээни катап тургузар дугайында төлевилелин амыдыралга боттандырырынга бот-идепкейлиг киржир.

(Халас болгаш төлевирлиг парлаан).

Заботитесь сердцем, сердцем возмущается!

Центральный №3 соңгулда округу Вячеслав Донгакович МАРТ-ООЛ

Вячеслав Донгакович Март-оол 1958 чылдың май 25-те Чөөн-Хемчик районунуң Хайыракан суурга албан-хаакчы өг-бүлеге төрүттүнген. 1975 чылда Кызылдың №7 ортумак школазын дооскаш, Ленинградтың күрүне университетиниң төөгү факультетинге өөренип кирген. Дээди эртемни чедип алгаш, комсомол ажылынга күш-ажылчы намдарын эгелээн, Кызылдың ВЛКСМ хооркомунуң инструкторундан ВЛКСМ обкомунуң килдис эргелекчизинге чедир депшээ. 1989 чылда Москваның Н.К.Крупская аттыг педагогика институтунуң аспирантуразына өөренип киргеш, аңаа 1992 чылда төөгү эртемнериниң кандидаты эртем адын камгалап алган.

Ооң соонда В.Д.Март-оол Красноярскиниң аграр университетиниң Кызылда филиалының эртем талазы-биле проректорунга ажилдаан. 1997 чылда ол Тыва Республиканың эртем херектериниң болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитетиниң даргазына томуйлаткан. 1999 чылда «Тыва Республиканың эртем болгаш эртем-техниктиг политиказының дугайында» хоойлуну чогадып кылырының эгелекчизи болган.

2000 чылдан бээр Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтун удуртуп турар.

Өг-бүлелиг, үш уруглуг, ийи уйнукут.

Хүндүлүг соңгукчулар, Тываның хөй националдыг чону, бистер спорт, культура болгаш уран чүүлге эвээш эвес чедишкыннерлиг болуп турар бис. Ынчалза-даа өөредилге болгаш эртем талазы-биле элээн-не айтырыгларывыс амга чедир шиитпирлеттинмейн турар. Чогум-на бистиң ажы-төлүвүстүң келир үези быжыг, ханы эртем-билиг чедип алырындан хамааржыр. Ынчангаш оларның шынарлыг, чедимчелиг мергелдиг болурун, шилип алганы тускай эртем-биле ажилга тургустунуп алырын күзээр бис. Ажы-төлүвүстүң келир үези дээш кымның-биле кады басып ораарын ылап тодардып алырыңарны күзевешаан, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатына төөгү эртемнериниң кандидаты **Вячеслав Донгакович Март-оолду** бистиң-биле бир демниг бадылаарынче округтуң соңгукчуларын кыйгырып тур бис.

Деткикчи бөлүктөр: Кызылдың өөредилге черлериниң студентилери, башкылары; Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту; ТР-ниң Эртемденнериниң эвилели.

(Халас болгаш төлевирлиг парлаан).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«Кызыл ЧЭТ» ААН-ниң берип турары чылыг энергиязынга 2007 чылда тарифтер

доктаадырының дугайында 2007 чылдың февраль 27 № 55 Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 14-те «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерни күрүнеден таарыштырарының дугайында» № 41-ФХ Федералдыг хоойлуга, Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың февраль 26-да «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртөктер тургузарының дугайында» № 109 доктаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Тарифтер албанының доктаадыры болза:

1. «Кызыл ЧЭТ» ААН-ниң изиг суг кылдыр берип турары чылыг энергиязынга тарифти 2007 чылдың март 1-ден эгелээш мынчаар доктаадыр болгаш күштүг болуп эгелээр:

— чурттакчы чонга — 506,0 руб/Гкал (немээн өртөккө үндүрүг чокка);

— бюджетте болгаш өске-даа хереглекчилерге — 541 руб/Гкал (немээн өртөккө үндүрүг чокка).

2. Бо доктаалдың 1 пунктузунда доктааткан тарифтер 2007 чылдың март 1-ден декабрь 31-ге чедир күштүг болур.

3. Бо доктаалдың 1 пунктузунда айткан

тарифтерниң составында Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2007 чылдың февраль 27-де «2007 чылда «Теплосеть» КХН-ниң четкилери-биле дамчыдар чылыг энергиязының тарифтерин доктаадыр дугайында» № 56 доктаалы-биле бадылаан тарифтер кирип турар деп доктаадыр.

4. «Кызыл ЧЭТ» ААН бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

Тыва Республиканың Тарифтер албанының удуртукчунуң хүлээлгезин түр күсседип турар К.Б. САГААН-ООЛ.

«Теплосеть» КХН-ниң четкилерин дамчыштыр берип турары чылыг энергиязынга 2007 чылда тарифтер доктаадырының дугайында

2007 чылдың февраль 27 № 56 Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 14-те «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерни күрүнеден таарыштырарының дугайында» № 41-ФХ Федералдыг хоойлуга, Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың февраль 26-да «Россия Федерациязынга электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр

өртөктер тургузарының дугайында» № 109 доктаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Тарифтер албанының доктаадыры болза:

1. «Теплосеть» КХН-ниң четкилерин дамчыштыр берип турары чылыг энергиязынга тарифтерни 2007 чылдың март 1-ден эгелээш мынчаар доктаадыр болгаш күштүг болуп эгелээр:

— чурттакчы чонга — 61,2 руб/Гкал (немээн өртөккө үндүрүг чокка);

— бюджетте болгаш өске-даа хереглекчилерге — 65,5 руб/Гкал (немээн өртөккө үндүрүг чокка).

2. Бо доктаалдың 1 пунктузунда доктааткан тарифтер 2007 чылдың март 1-ден декабрь 31-ге чедир күштүг болур.

3. Бо доктаалдың 1 пунктузунда айткан тарифтерниң составында Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2007 чылдың февраль 27-де 2007 чылда «Кызыл ЧЭТ» ААН-ниң берип турары чылыг энергиязының тарифтерин доктаадыр дугайында» № 55 доктаалы-биле бадылаан тарифтер кирип турар деп доктаадыр.

4. «Теплосеть» КХН бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

Тыва Республиканың Тарифтер албанының удуртукчунуң хүлээлгезин түр күсседип турар К.Б. САГААН-ООЛ.

КАДЫКШЫЛ — БАЙЛАВЫС

Төрзэн чериц өөрөн КАШ-ДАА КИЖИ ДАЯНГЫЫЖЫН ОКТААН

Бистиң Тывавыс аржаан суглар, эм-оьттар, кат-чимис, балык-байлаң, аң-мең-биле байлак. Саглы суурда Адарган аржаанын 1951 чылдың күзүндө Ооржак Дочун ажыткан. Ол Кара-Дөргүнге көжүп келгеш, чаа тургустунган колхозка кирип алган турган үезинде хенертен буттары бастынмастап аараан. Улуг эвес соок турган, көөрге, Адарган даандан кара суг агып бадып чыдар болган. Барып-барып даг иштинден үнүп чыдар бо кара суг эм шынарлыг аржаан чадавас дээш, саңын салгаш, ак-көгүн аржаанын бажынга баглааш, ажы-чеминиң дээжиниң саңынга салган. Боду теректен шорга кылып алгаш, аьдынга үңгерип чедирген. Неделя иштинде кириптерге, буттары бастынып, кадыы экижээ. Үргүлчү даянгыштыг чоруур болгаш ооң шолла адын безин Аскак-Дарга дээр турган. А аржааны Аскак-Дарга аржааны деп адай берген. Каш-даа кижичи аңаа киргеш, даянгыжын октаан.

Сөөлүндө ооң ажылдап чораан колхозун огул Санаа Дочунович дыка үр даргалааш, аржааны аарыг кижилерге эптиг кылдыр дерзэн.

Адарган аржааны хан бажышыкыны, чартыктаан улусту экиртир эм шынарлыг. Адарган аржааны улуг дагның эдээнде чоогадан үнүп чыдар. Ооң бажының бир кыдында чадаң үнүштер үнген, чөөн талазының үстүндө база бир суг бажы үнүп чыдар. Ону улус «ижер аржаан» дээр, ону чалап алгаш ижерге, кижичи ишти-даа долбас, дораан синер.

Кижичи кадык-ла чорза, чүнү-даа кылып чоруур, амыдырал өөрүшкүлүг, чинк, сергек болур. Адарган аржаанга чүгле суму улугу эвес, харында республиканың аңгы-аңгы кожуунарындан, Россияның чамдык край, областарындан келген улус мага хандыр дыштанып, кадыын экижидип алгаш, чинк, сергек чанып чоруп турарлар.

Лориса СААЯ.

Саглы суур.

Бичи чаштарнын мунчу аарыгы (детский церебральный паралич) - халдавырлыг эвес болгаш салгал дамчывас аарыг. Ол ие кижиниң иштинге чаа боттанган бичи чаштың баш мээзиниң чамдык клеткалары кемдээниниң түннелинде тыптыр. Колдуу-ла ие кижиниң янзы-бүрү халдавырлыг аарыглардан (инфекциялардан: цитомегаловирус, коревайя краснуха, бөдүүн герпес дээш, оон-даа өске) аараанының түннелинде, ижинде төлдүң баш мээзиниң клеткалары кемдээр. Оон аңгыда сааттыг херээжен кижичи хоралыг бүдүмелдерден хораннанганда база арагалаашкын, наркоманияның салдары улуг. Сааттыг херээжен кижиниң ишкен хензиг-даа арагазы чаш төлге хоралыг. Ол ыш-каш сааттыг херээжен кижичи наркотиктерни боду ажыгласа-даа болза, ону чыып, тудуп белекээри хоралыг.

Сааттыг херээжен кижиниң ханы ие иштинде чаштың ханы-биле таарышпайн барган таварылгада база баш мээзи кемдеп болур.

Бичи чаш төл ие иштинге чорааш-ла, аарып эгелзэн болганда, ие кижиниң чиигеп-божуп алыры бергедээр болгаш хензиг-ле өскерлишкиннер чаштың баш мээзиниң кемдээшкинин күштелдирип, чаш төлдүң бүдүн-бүрүн төрүттүнүп келириниң байдалы нарыыдаар. Ол ыш-каш уругга агаар чедишпестээрин азы төрүттүнүп турар үезинде ооң бажышыкында таваржырын ие иштинге кемдээшкин (родовая травма) дээр. Чамдык таварылгаларда ол чылдагааннарның ужурундан ижинге чедир өспзэн азы эртри

«БОДУННУ БОДУН ЭМНЕН» дээрге, тоор бе ынчаш?

Россияның кадык камгалалы 2007-2011 чылдарда чурттуң иштинге социал аарыглар-биле демисел чорудар болгаш ону чок кылырының хемчеглерин алырының дугайында программаны ажылдап кылып сорулган салып турар. Ол программа угааны баксырал баларарган кижилерни эмнелгелерден үндүр бижип, боттарының өг-бүлелеринче, ниитилелче эгидерин база көрүп турар.

Шак мындыг аарыг кижилер хостуг байдалга дүрген сегиир деп эмчилер санап турар. Бо кижилер эмнелгелерге чыдып эмнедип турар үезинде эмчилерниң дорт хайгааралыг эм-

домну чогуур үезинде ижип, эмнедип турар болза, а кажан оларны хостуг салып-каш, «бодунну бодун эмнен» дээрге, ону тооп көөр чүве бе. Ооң кадында амгы үеде чуртта шак ыңдыг

эмнелгелерде эмнедип турар улустун саны кара-бажында олуруп турарларның санындан ийи катап хөй. Ынча хөй кижичи ниитилелге айыылды тургузуп келбес бе? Оларның «ниитилелге айыыл тургуспазының» чадазын чиге тодарадыптар арга бар бе деп, айтырыг база бар. Күрүне акша-төгериктиң, чарыгдалдарның көвүдээни-биле деп чылдагааннааш, оларның чартык кезин хостуг салыпса, оон хөй, оон

коргунчуг когаралдың ынчан үнери чайлаш чок.

Оон ыңай ол эмнелгелерде чыдып турар улустун аразындан кымны хостаарын, а кымны хоставазының дугайында шийтпир-лээр эмчилерниң аразында база «коррупция» эгелээри чугаажок.

«Криминалдыг курьер» солундан Анай-Хаак КЕН-ДЕН допчулап очулдурган.

Улуг-Хем кожуун.

УТТУНДУРБАС УРУ ХЕМ

аалдарының хөйүн магадаан мен.

Оон бээр каш удаа Уру ажып, аржааннадым. Ында ам чаңгыс-даа аал чок. Аржаан Соруглуг-Баалыкта кезек пөштер үнген бир өзен бедиинде турар. Чоон пөштүн дазылының адаа черден кудай-дээр өңү ыш-каш көгерип хайныгып үнүп бадып чыдар аржаан ийин. Аржаанның агар шоргазын ыяштан шевергин кылдыр чазал кылгаш, серже кириген. Уру хемниң, эң ылаңгыя аржаан девискээриниң агаарын тынарга, бир онзагай чер-ле болгай. Аржаанын ижерге, аас ишти хоюй бээр болгаш дагаа чуургасыг, дары күгүрсүг амдан бар. Ижин-хырын холурткайнып дагжаар, кегиртир, бир-ле газ база бар хире. Кижиниң бажы дескинген ыш-каш болур, карактар чингиртиленейни бээр чүве. Эгезинде баргаш, аржааны хөйүнү ишпес. Каш хонган соонда, он-даа аякты ижерге, кижиниң ишти-баары-даа долбас. Куду олуртуу-ла кончуг.

Уру аржаанынга гастриттзэн, аскактаан, ижин-баары хоочурап аараан улус киргеш, кадыы экирзэн боор чораан. Аржааның үнүп чыдар бажының он талазында бир үе ден-дески үнген сулгай пөш шетчигештер бар. Чаш уругларлыг улус аңаа өң-баазын ленталарны болгаш бичи

ойнаарактарны аскылап каар. Уругланмаан өг-бүле аңаа ойнаар-кыс аппарып, өргүп, тейлеп чалбарырга, ажы-төлдү база шаңнаар аржаан-дыр. Ону улуг назылыглардан дыңнаан мен.

Херек аарыгы (туберкулезка) ол аржаан таарышпаш. Уру аржааны арагага удур аржаан, ынчангаш ынаар арага аппарбас. Бир чикек, 1980 чылдарның ортаа үезинде Уру хемниң арга даамалы орус хамааты эр аржаан-биле араганы деңге холуй ижип оргаш, хораннанып, амытынындан чарылган.

Ол аржаан суунга ханның кызыл өңү өскерлип, агара бээри элдептиг. Үстүнде бижээним ийи аңчы ынчан балыгланган мыйгакты иштеп кээрге, Соруглуг-Баалыктын өзен иштинге келгеш, малгашталчак сугга андаштангаш, чоруткан болган. А дамдылаан ханының өңү сугда борбак ак-ак бооп бадып чыткан. Аң балыын ынчалдыр эмненипкеш, аңчыларга алдырбайн барган.

Ханзырай берген салааны аржаанга каксыптарга, ханы доктаай бээр, йод чаапкан ыш-каш апаар. Ынчангаш ол аржаан суу чөм кылырынга ажыглаттымас. Аржаанчылар өске талада черден үнүп чыдар кара сугну чөмге ажыглаар. Ол суг база анаа эвес. Баш, карак, нервиге эки аржаан

болуп турар. Уру хемче баар машина оруу чок. Аьт-биле аргы-жар чер-ле болгай. Аржаанга келгеш, аьттарны ынаар оьттуг, суглуг тайгазынче үндүргеш, салгылаптар, олар оон кайнаар-даа барбас. Аржаан таварып эртер чүгле чаңгыс копка орук бар.

Аржаан девискээри арыг-силиги, ооң чоогунда артыш-шаанак, кат, тоорук элбек.

1970 чылдарның төнчүзүндө Уру хемни, ооң байлаан Красноярск девискээринче аң-мең, бойдус камгалалдыг чер кылдыр шилчидип берипкени хомуданчыг. Аржаан чоогу орук аксында паспорт, документ хынаар эр-тирилге чери бар.

Аңчыларның тыпкан олчазы — Соруглуг-Баалык аржааны кижилерниң кадыына 45 чыл иштинде ачы-буянын көргүзүп чор. Чылдың-на чайгы үелерде, июнь 15-тен август 20-ге чедир боттарының кадыын аңаа барып быжыглап ап чоруурлар хөй. Уруну өске девискээрге шилчиптзэн болза, Тывага бүгү-ле байлаа-биле ажыктыг болур ийик. Мый ыттың сагыжы таңды бажында дижер. Уру хемни кысказы-биле мээң билирин мындыг-дыр. Уру хем биске уттундурбас.

Юрий ХОВАЛЫГ.

Чадаана хоорай.

Ие-чаштын камгалалы

МУНЧУ ДАРЫЫ

өспестеп болур.

«Гиперкинетиктиг хевири». Бо таварылгада кижиниң бодунга чагыртпас күш-биле тырта бээр янзы-бүрү тыртаннааш шимчээш-киннер туруп болур. Холу азы буду тыртанайнып олурар, азы бир болза, бүгү мага-боду, бажы тыртаннаар. Кижичи арай эзирик кижичи дег шинчилиг, бодун боду ажаап шыдавас болур.

Мунчу аарыын илереткен соонда, мындыг чаштарга эмчи-социал эксперт шинчилгези езугаар инвалид байдалды тодарадып тургускаш, хөй чылдар иштинде үзүктел чок реабилитация чорударының программасын реабилитолог эмчилерге тургустурар болгаш күрүнениң бичи чаштарга чедирип турары пенсия база чигелделерин хоойлу езугаар тургузуп берген турар.

Эмчи хайгааралы болгаш реабилитация.

Эмнээшкинниң доктаамал кады чоруур чугула кезээ — сула шимчээшкиннер азы эмнээшкинниң күш-культура. Өг-бүлеге мунчу аарыгы бичи чаш төрүттүнүп келген болза, оон ыядып, элчок-сунуп, чажырган херээ чок. Дүрген бүгү-ле бар аргаларны ажыглап тургаш, бут кырынга туруп кылаштай бээрин чедип алырын кызыдар болза эки. Бажыңа ооң өзүп сайзыраарыңа херек бичи булуңчугаш кылып бээри чугула. Аңаа херек чүүлдер:

- бичи чаштың туттунуп турарыңа таарыштыр чазал кылган ыяш хана (швед хана), ооң артынга

мага-боттуң шимчээшкиннери көстүп турар көрүнүк кылза эки;
- янзы-бүрү хевирлерлиг болгаш хемчээлдерлиг сыртыктар, элезин тырып каан хаптар;
- эштиринге ажыглаар чинк бөмбүк;

- холдуң шенектерин салыр черлиг база бичи столчугаштыг чымчак сандай;
- бут адаанга салыр элзэн каш дөрбелчин хааржактар, аңаа чада үнген ыш-каш кылдыр буттарын бастыраар;

- улуг автомобиль дугуюнук камеразын үрүп алгаш, бичи чашка манеж кылдыр ажыглап болур;

- холга чаткыыштар.
Сула шимчээшкиннерни агаарладып каан арыг агаарлыг өрээлге, чөмнөнгөн сөөлүндө, 30 минута эрткенде, хүнде 2 катап эрттирер болза чогумчалыг. Кандыг шимчээшкиннерни канчаар кылырын социал-реабилитация төптерин тускай методистери айтып берип турар.

Эң кол эмнээшкинге массаж хамааржыр. Массаж кадыганы берген шыңганнарны суларадып, тыртаннааш чоруун оожургадып, чымчак шыңганнарны ажылдадыр. Эмнээшкинге массажтың бүгү хевирлерин ажыглаар. Сугга эжиндирип тургаш, шимчээшкиннер кылдырар эмнээшкин база бар. Бичи чаштың шимчээшкиннерин, болдунар болза, чадагтерге азы дириг амытаннарга олуртуп алгаш, сайзырадып болурунун бир аргазы бар. Оон аңгыда

кадыганы берген шыңганнарны чылыг биле сооктуң дузазы-биле реабилитолог эмчилер эмнеп турар. Невропатолог база реабилитолог эмчилерниң сүмелзэн эмнерин үзүктел чокка айыттыганын үезинде ижиртири кончуг чугула. Чүге дизе эмнерниң дээжини аңгы-аңгы болур. Баш мээзиниң хан дамырының эргилдизин экижидеринге, нерв системанының клеткаларына, тыртар аарыгны намдадырыңа, ыжыктарны сиңдиринге, баш мээзиниң кемдзэн клеткаларын арыглап-аштаарыңа, вирустар, бактериялар арыглаар дээш, оон-даа өске. Ол ыш-каш чамдык таварылгаларда ортопед-хирург эмчинин дузазын база эргежок чугула. Ол тырта берген шыңганнарның сиңилерин узадырының кезишкинин чорудуп, кылаштап болурунун аргазын тургузуп болур. База ол ыш-каш мунчу аарыг чаштар эмнээр тускай черлер, санаторлук курорттар турар. Тыва иштинде «Чедер», «Үш-Белдир» мындыг уругларга эки дузалыг.

Сөөлүг үеде «аминокислота-ларлыг композиттер-биле» эмнээр чаа арга база тывылган. Мунчу аарыг уругларны эрте чажындан эмнеп, амыдыралга өөредип, кижилер-биле харылзаазын тургузарын чедип алыры эң чугула.

Билчеймаа ДОСТАЙ, Республиканың эмнелге-профилактика төвүнде уругларның кадыкшылга салларының эргелекчизи.

«ДАГ КӨРБЕЙН, ЭДЭЭҢ АЗЫНМА, СУГ КӨРБЕЙН, ИДИИҢ УЖУЛБА...»

Бо ай эгезинде «Шын», «Тувинская правда» солуннарга, КТРК «Тывага», Төп телевидениеге Дерзиг-Аксының психоневрология (угааны четпес уругларның) бажың-интернадының башкыларының болгаш ажилдакчыларының дугайында шүгүмчүлелдиг чүүлдерниң үнгенин шупту номчаан, көргөн, билгени чугаажок. Прокуратура албанының ыяк хынааш, тодараткаш, ынчан солун арнынче берген материалы кылдыр хүлээп алгаш, «Шын» база ону парлаан. Ынчалза-даа шүгүмчүлелге таварышкан ук коллективтиң бөлүк башкыларының болгаш өске-даа ажилдакчыларының ында бижип турары шынга дүүшпес, бистиң адывысты карарткысаан кижилерниң кылып турар чүүлү-дүр деп редакцияга хомудап келгени-биле бистиң корреспондентивис ол интернет-бажыңга чедип, ында байдал-биле танышкан.

Тыва кижилерниң сеткили чымчак, ажы-төл дээнде чүдөн артык — «мен-даа канчаар уруг-дарыым-на эки чорза» деп бодалы-ла ол ышкажыгай. Өскүс-чавыс, аарыг-аржык ажы-төлдү хомудадыр хамаанчок, боттарының ажы-төлүндөн артык эргеледир, цассыдар, чүге дизе оларга ада-иениң кичээнгей, ынакшылы чедишпейн чоруурун билгеш ыңдыг.

Бажың-интернатка чеде бээривиске-ле, эмчилер, башкылар дораан чыгылып, ажил-амыдыралы-биле таныштырып-эгеледи. Чүү-деп чүү-дээр боор, шынап-ла, кээргенчиг. Назы-хары 20-30 чеде берген-даа болза, угаан-медерели 4-5 харлыг уругнуу дег, кижилер-биле кизи чүнү-даа чугаалажыр аайын тыппас. А чыл чылы-биле орундан турбайн чыдар инвалид уруг-дарыгдан кижиниң караа чалданыр. Угааны четпес уругларның кандыг-даа сонургал чок көрүжүндөн кизи «дидирей» бээр.

Чаңгыс көргөш, бо кизи муңгарай бээр, а дүн-хүн чок оларны көрүп, ажаап-тежээп турар кижилерге кайы хирел?! Ылангыя сидик-мыаа билинмес, тура албас чыдар кижилерни азырап-карактаарыңга шыдажыр-ла кижилер шыдажыр.

Дерзиг-Аксының угааны четпес уругларның интернат-бажыңында ниитизи-биле бо хүннерде 137 инвалид уруглар бар. Чурттап турарын көөрге, чогуу арыг-слиг, орун-дөжектиң ак чоорган аймаа-даа арыг, илиир-биле базып каан. Херек болза, артыкка курлавырлап каан чоорган хавы, ак чоорган, сыртык хаптары база бар. Чамдык өрээлдерде ханада хевистерни азып каан. Шору уруглар интернат-бажыңын бодунуң бажыңы ышкаш болзун дээш, каастаксаарлар ышкажыл, ынчангаш хевистер экпел азып бээрге, чаштарын бантиктеп бээрге, аажок амыраар.

Аарыының аайындан ыңдыг ыйнаан, бирде чамдыктары шору кижизиг апаар, а бирде хенертен коргунчуг бустал-буурап, ыглап-сыктап, дерзиленип эгелээр. Ынчангаш профилактиктиң тарылганы план езуугаар доктаамал кылып турар. Интернет-бажыңда чиннеп эмнээриниң, эмнээр күш-культураның, реабилитастаарының кабинеттери ажилдап турар. Аарыг улустуң аарыының төөгүзүнүң дептерин кизи бүрүзүңге хамаарыштыр доктаамал долдуруп турар.

Аш-чеминиң хандырылганы сонуургал айтырдывыс. Угааны

четпес уругларның чемненири аажок, бир эвес «хайт» дивес болза, чечени-даа чиптер: адаандан төктүп турда-даа, чип-ле турар. Чемни янзы-бүрү кылырын оралдажып турар. Чыдар уругларга чүгле чымчады тыртып каан чемни берип турар. Дүштөки чемде бир дугаар, ийи дугаар, компот, хлеб чиир болза, дүштөки уйгу (тихий час) соонда, янзы-бүрү (ээт, балык аймаа-биле кылган) пирогтарны, сүттүг шайны берип турар.

Бо интернат-бажыңда Тываның аңгы-аңгы кожуун суурларындан келген аарыг уруглар бар, харын чүгле Тывадан эвес, а Россиядан деп болур. Ынчал кээрге, телевидениеден ол «карартып» каан дамчыдылгаларны көргөш, угааны четпес уругларның ырак-чоокта ада-иези, дөргүл-төрели сагышсырап, муңгарап турлар-ла ыйнаан. Оларга мону чугаалаксаар-дыр мен: бажыңга силер оларны ынчаар азырай-даа албас силер, ажил-агы-йыңар, мал-маганыңар, огород-дачанар дизе-ле, өске-даа кылыр ажилдарыңар-ла хөй болгай. А бажың-интернатта тускай мергезилдиг эмчилер эмнеп, дуржулгалыг санитаркалар ажаап-тежээп, башкылар уругларның хүлээп алыр шаа-биле өөредип турар, сагыш човаваңар. А солуннарда, телевидениеде үнген материалдар херек кырында ам-даа бадыккаттынмаан. Ам ол бүгү шүгүмчүлелге хамаарыштыр коллектив кижигүннериниң херек кырында байдалды тайылбырлап турарын силерге дамчыдып көрейин.

Р.М.Сат, бажың-интернаттың директору:— Мен бо коллективте чаа-ла бир чыл ажилдап тур мен. Ынчангаш уругларга чаа кизи бооп турар мен. Москвадан келген журналистер бис деп улус тырттырарывыс ол деп кээрге (ол хүн улуг-хүн), чөпшээрел документ холунда чок, боттарының журналист шынзылганын база көргүспес боорга, таңныыл кирибээ. Даартазында ажил шагы төне бергенде, яамының төлээлери-биле кээрге, кириген. Чүгле дыка багай байдалдыг уругларны тырттыргаш, багай, караңгы черлеривисти тырттырып алган. Чүгле карартыптар чүве дилеп келген — сорулгазы-ла ол хире. Москвадан журналистер эвес-тир ийин олар, оон башка документизин дораан көргүскей-ле. Сенсацияга ынак журналистерниң соңулда мурнунуң шуугаазыныңга сылдаглап, чагыг езуугаар кылган ажылы-дыр деп бодаар мен, боттарыңга ажыктын бодап, угаан-медерели чет-

пес уругларны ажыглап турары дыка-ла хомуданчыг-дыр. Аарыг, угааны четпес уругларны чаңгыстап экпел алгаш байысаап тургандыр. Ынчаар эрге оларда чок, ыяап-ла кижизидикчи башкызы азы эмчи чанынга турда, чугаалажыр турган.

Анатолий Хүрең-Дашович Ооржакты бистиң ышкаш интернат-бажыңнарга ажилдап чораан дуржулгалыг эр кизи боорга, оралакчы кылдыр түр кирип алган мен. Угааны четпес оолдун акшазын хунаай бээр башкы кизи канчап турар боор, бодап-даа көрүңер даан. Коллективте шупту 120 ажилдакчы бар-дыр, оларның кайы-бирээзи көргөн, билген-не тургай. Угааны четпес кижиниң чааскаандырын байысаап-байысаап ооң сөзү-биле (та көгүдүп ынча дээр сен дээр чүве) буруудадыр кайын боор.

Санитар Аяс Санчыга хамаарыштыр база-ла нүгүл-дүр. Кээргенчиг, чүге-даа күш четпес, аарыг кижиге кым, чүү дээш хол дээр боор. Угааны четпес кижиниң аксы-биле буруудадыр турар-дыр.

Татьяна Бузова биле Саяна Шивит чурум үрөп, дүңге кирип халчып-халчып кээрге, сагындырып берип чугаалаарга, «Санитарка Елена Тактал мени эттээн» деп турганнары ол-дур.

Социал-педагог башкы Людмила Ооржакты угааны четпес уругларның пенсиязындан алды ай дургузунда 20 муң рубльди тыртып алган деп буруудадыр турар. Оон меге чүве чок. Ажаап-тежээп турар ажилчынарның чөвүлели-биле («Попечительский совет») хуралдааш, ужур-чөвүн тайылбырлааш, уругларның акшазындан чээп алгаш (Дерзиг-Аксының 100 чыл оюнда уругларның боттарының чурттап турары өрээлдерин аян кирип, каастаарыңга ажыглап чарыгдааш), акша болу бээрге, уругларга дораан эгиткен чүве.

Коллективим кижигүннери кезек када холу салдынып, муңгарап шаг болду, шуут ыглажып турдулар. Ынчанмайн канчаар, ынчаар «карартырга».

М. Х. Бабажанов, директорунуң оралакчысы:— Мен мында 17 чыл ажилдап турар кизи-дир мен. Ам үш дугаар мындыг нүгүлдээш-кинге таваржып тур бис. Соңгулдалар кээрге-ле, ыңдыг чүве-ле болгай, хамыктың кичээнгей биске келир. А өске үеде кандыг амыдырап-чурттап тур силер деп сонуургал кээрлер эвес.

Бо удаада кезээн улус болгаш, баштайгы хүнде журналистерни кирибедивис. Шөлээ-чөпшээрел чок боорга. Херим даштынга эрткен-дүшкен улус-биле чугаалажып, камеразы-биле тырттырып чоруп турганнар-ла чүве. Эртенинде яамывыс төлээлери-биле кээрге, ол хире тырттырыксап турар улус дуза кадыптар чадавас дээш, берге айтырылларывысты чугаалап берген бис. Кайда чүвел, даартазында дораан кончуг таарыштыр «карарткаш» ОРТ-ге салыптарга, оларның кандыг сагыштыг кээп чораанын ам билип кагдывыс.

Елена Викторевна Булгакова, эмчи сестразы:— Угааны четпес уруглардан эгелээш, шуут сээдең кижилерге чедир кандыг

уругларны бисте чок дээр. Шуптузу боттарының үлгедиглери дээш харысалга ап шыдавас улус-тур ийин. Бирээни чугаалааш, 5 минута болганда, өскени чугаалаар. 34 чыл дургузунда чыдар аарыг киживис бар, кичээнгей салбас турган болза, чыдар кизи ынча чылда чурттай-даа албас. Тырттар, эпилепсиялыг 26 аарыг уруг бар.

Кончуг аар-берге ажилды бистиң ажилдакчылар кылып турар. Алыр акшавыс-даа хөй эвес. Ажилдакчыларга таарымчалыг байдал тургузар болза эки. Ажил соонда, чунуп алыр душ безин бисте чок. Чөптүг эвес шүгүмчүлелдер-биле канчап-даа чөпшээрешпес бис.

Людмила Алдын-ооловна Долзатмаа, башкы:— Уругларга хол дээр турар деп үстүнде ады үнгөн ажилчынарга хамаарыштыр «беш минуттарга» чугаа үнгөн болза, ону директорга ыяап дыңнадыр турган. Истелге органнарындан база ол ажилчынарга хамаарыштыр директорувуска кандыг-даа дыңнадыг, документ-бижик келбээ.

Виктория Сувеевна Марачева, ажил-агы-сестразы:— Идикхевин-даа солуп турар бис, ак чоорган дээр бүгү орун-дөжек эдер чүүлдери бар, арыг-слиг. Хеп чуур машиналарывыс ажилдап турар. Башкылар, эмчилер, санитаркалар-даа ак сеткилдиг ажилдап турар улус. Ол бүгүнүң соонда бисти каш-даа катап комиссия кээп хынады. Бир эвес ажаап-карактап турарывыс, шынап-ла, ыңдыг багай болза, уругларның чурттап турар (чыдар) байдалындан көстү бээр-ле турду ыйнаан. Быдып-куртуп, балыг-бышкыңга алзып турар улусту комиссия кижигүннериниң караа чок эвес, көрүп каар-ла турду ыйнаан.

Айдың Даржаевна Монгуш, кижизидикчи башкы:— Кулаанга чүве дыңналыр, караанга чүве көстүр кандыг кижини чок дээр. Санитаркаларның ажаап-тежээриниң ачызында амы-тынныг орап уруг-дур бо ажыы-биле чугаалаарга.

«Дерзиг-Аксындан дургуннааш, Кызылче 4 хондур кылаштап кел чорааш, холум салааларын үжүдүп алдым» — деп, телевизорга ыят чок мегелеп орап Аржаана Морттай-оолду эрткен чайын-на төрелдери биске келгеш, документилерниң дөгөрезинге ат салгаш, Аржаананы бодувусче алырывыс ол дээр аппарат чоп. Ам кээп, чартык чыл оранчок ашканда, бистен дескеш, салааларым үжүдүп алдым деп, угаанныг кизи ыңдыг чүве чугаалавас-тыр ийин. Көгүлдөгө киргени ол. Та акша-төгөрик-биле, та чүнүң-биле көгүдүп алганын кым билер боор.

Бо бүгү тайылбырның соонда, комментарий артык боор оң. Саң-хөө хандырылганыңга хамаарыштыр харын тайылбыр кылыры чугула боор. Бир хүнде уруг 95 рубльдиң чемин чиир ужурлуг. 137 уругга чылда 4 миллион 750 475 рубль үнер. Ол норма-чижектиң херек кырында 32 хуузун акшаландырып турар. Хепке хамаарыштыр чогуур түңнүң 5 ажыг хуузу, эмге хамаарыштыр 62 хуузун акшаландырып турар. Күш-ажыл болгаш социал камгалал яамызының талазындан бюджет камгалалының үезинде чугула норма-чижектиң аайы-биле акшаландырышкынны чедир камгалап алыры күзөнчиг.

Бөгүңге чедир суд шийтири-биле буруудаттырган чаңгыс-даа кизи чок. Шупту анаа аас шуугаазыны болуп турар. «Даг көрбейн, эдээң азынма, суг көрбейн, идиң ужулба» деп чүве бо эвеспе.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

Аарыг кижини боттарының харысалгазынга ап алган хирезинде, ону карактавайн турар төрелдерин харын буруудадыр ужурлуг чүве-дир.

Надежда Масын-ооловна Ондар, башкы:— Ооң мурнунда четпестеривис-даа турган, Раиса Монгушовна директорлап келген ояар четпестеривисти эдип (ооң мурнунда уруглар суур кезип кылаштажып турар турду), ажилды тодаргай планнап, ооң күссел-дезин хыналдага ап келгенивис түңнелинде, ажилдаары-даа солун апаар чорду. Ачы-буян маратфонун Р.М.Сат дыка онза организаастап эрттирди. Өөреникчилеривис «Свет в окошке моем» деп мөөрейге киришкеш, шаңнал-макталдыг, белектерлиг чанып келгеш, дыка амыраан. Ажилчынар уран чүүл фестивалындаа кириштивис. Суурга болган албан организациялар аразында фестивалыга бирги черни алдывыс. Уругларывыс-даа, улугларывыс-даа уран чүүлче хаара туттунган. Бо хол-чип соонда, школада өөренип турар ажы-төлүвүс безин бо бүгүден ыядып, эпчок байдалга таваржып турарыңга кизи канчап хомудаваас боор.

Александра Чимит-Доржуевна Ондар, улуг башкы:— Башкылар дыка кызып ажилдап турар. Ылангыя көргүзүг материалдарын хөйну ажыглап, боттарының үе-шагын чарыгап тургаш ону боттары кылып ап турар. Методиктиг литератураны башкылар почта дамчыштыр боттары чагыттырып ап турар. Аргыыр, чуруур, даараар, чымчак ойнаарактар кылыр, ыры-танцы бөлгүнери ажилдап келген. Дээди эртемниг башкы Эрес Семенович, психолог башкы Олег Оюнович оларның саналдааны-биле уругларга спортчу секцияларны ажиттывыс. Стол теннисиниң, шашкин, хостуг хурештин секцияларын уруглар аажок сонуургал турар. Маттар-ла херек.

Шынап-ла, ажыы-биле чугаалаарга, эртен эрте ажылывысче өөрүп халып орап, кезээ бажыңывысче өөрүп чанып турдувус. Раиса Монгушовна директорлап эгелээнден бээр ажил-амыдыралывыс чүгле эки талазынде өскерлип турарын демдеглевес аргавыс чок. Шагаа, Чаа чыл, Наадым байырлалдарын аажок ханы утка-шынарлыг эрттирип турар апардывыс. 500 хире бода малдың кыштааның кажазын тудуп кылдырты. Интернет-бажыңның херимин чаартып, септелгени кылдыртып кагды. Чаа туалетти туттурду. 128 чадаң ыяштарны олуртувус. Кижизиттиргеннеривис суур кезип тоярын, улуска чалчалаарын соксаткан. Бо-ла бүгү ажилдарывысты сонуургадып, класстарывысче чалаарывыска безин кирбейн-кирбейн, бисти каржы, багай башкылар кылдыр «алдаржыдып» каанын буруу шаап тур бис.

